

MIRJA JARAK, PETRA NIKŠIĆ I PETRA JERŠEK

REZULTATI REVIZIJSKIH ARHEOLOŠKIH ISTRAŽIVANJA KOMPLEKSA TRIKONHALNE CRKVE U BILICAMA

<https://doi.org/10.17234/9789533791087.17>

IZVORNI ZNANSTVENI ČLANAK

U radu se iznose rezultati četverogodišnjih revizijskih arheoloških istraživanja ranokršćanskog kompleksa na lokalitetu Dedića punta u Bilicama kod Šibenika. U istraživanjima su ponovno otkriveni ostaci arhitekture trikonhalne crkve i prigradnja te je arhitektonski kompleks snimljen i pripremljen za konzervaciju koja je započela tijekom zadnje istraživačke kampanje i danas je pri završetku. Revizijska istraživanja omogućila su neposredno proučavanje specifičnog tipa trikonhalne jednobrodne crkve oko koje su izgrađene prigradnje na sjevernoj, južnoj i zapadnoj strani. Odnosi zidova crkve i prigradnja upućivali su na točnost zapažanja prvih istraživača s početka 20. st. o barem dvije graditeljske faze tijekom oblikovanja cjelovitog sakralnog kompleksa. Također su nova revizijska istraživanja omogućila uzimanje uzoraka i 14C analizu žbuke iz zidova različitih dijelova kompleksa, čime su definirane i preciznije datirane dvije faze u razvoju crkve i prigradnja. U novim istraživanjima otkrivena je presvođena grobnica u sredini nartekse te su dva osteološka uzorka datirana metodom 14C. Tijekom istraživanja pronađeni su karakteristični nalazi ulomaka crkvenog namještaja, brojni ulomci keramičkih posuda, tegula i stakla. U dosadašnjim objavama najviše pažnje pridavano je ulomcima crkvenog namještaja. Stoga je u ovome radu dana detaljnija analiza keramičkih i staklenih nalaza, najbrojnijih pokretnih nalaza na lokalitetu.

Ključne riječi: Bilice – Dedića punta, kasna antika, kompleks trikonhalne crkve, graditeljske faze, crkveni namještaj, presvođene grobnice, keramika, staklo

Revizijska arheološka istraživanja ranokršćanske arhitekture na lokalitetu Dedića punta u Bilicama provedena su od 2016. do 2019. g.¹ U istraživanjima su otkriveni temeljni zidovi trikonhalne crkve i prigradnja sa sjeverne, južne i zapadne strane. Istražene su dvije presvođene grobnice, od kojih jedna nije bila ucrtana u tlocrt izrađen tijekom prvih istraživanja lokaliteta početkom 20. st. U toj grobnici nalazili su se osteološki ostaci čija je starost utvrđena 14C analizama, čime su dobivene prve sigurne spoznaje o kontinuitetu korištenja lokaliteta.

ISTRAŽIVAČKE KAMPANJE 2016. – 2019.

U prvoj godini istraživanja, 2016., u vrlo kratkom vremenu otkriveni su temeljni zidovi trikonhalne crkve i dio prigradnja. Temelji zidova nalazili su se vrlo plitko u zemlji, ispod tankog sloja

¹ Revizijska istraživanja u Bilicama provodila je Katedra za opću srednjovjekovnu i nacionalnu arheologiju Odsjeka za arheologiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu sredstvima Ministarstva kulture i medija RH. Logističku pomoć pružala je Općina Bilice, a stručnu pomoć i podršku Muzej grada Šibenika i Konzervatorski odjel u Šibeniku. Istraživanja je vodila autorica ovoga rada, dr. sc. Mirja Jarak, red. prof., a u tri istraživačke kampanje sudjelovala je dr. sc. Petra Nikšić, saautorica rada. U više kampanja sudjelovale su dr. sc. Vendi Jukić Buča i Tijana Jurković, dipl. arh. U istraživanjima su sudjelovali i dr. sc. Krešimir Filipec, red. prof., Marina Matković Vrban, mag. archaeol., isusovac Zvonimir Marinović, dipl. arh., Miroslav Vuković, mag. archaeol. te studenti preddiplomskog i diplomskog studija arheologije sa zagrebačkog Filozofskog fakulteta.

humusa. Preko zidova srednje i sjeverne apside bio je u novije doba podignut suhozid, koji je presijecao arhitektonski kompleks na dva dijela. U prvoj godini istraživanja taj suhozid je ostavljen, ali je uklonjen već sljedeće, 2017. g.² Pored temelja arhitekture pronađen je veći broj ulomaka keramičkih posuda, krovnoća crijepa, stakla i jedan kameni ulomak s profilacijama. U unutrašnjosti otkrivenih prostorija nalazili su se fragmentarno sačuvani ostaci podnica.

U istraživanjima 2017. g. u potpunosti su otkriveni svi dijelovi arhitektonskog kompleksa, tj. otkriveni su zidovi svih prigradnji.³ Ustanovljena je loša sačuvanost temelja nartekse i nedostajanje zidova tzv. sjeverozapadne prigradnje. Uočen je nešto drugačiji oblik i položaj presvođene grobnice u sjevernom dijelu nartekse u odnosu na prikaz na tlocrtu iz Jelićeva arhiva u Arheološkom muzeju u Splitu. Iskopavanje te grobnice, koja je bila istražena tijekom prvih istraživanja lokaliteta početkom 20. st., izvršeno je u posljednjoj istraživačkoj kampanji 2019., a pokazalo se da je unutrašnjost grobnice devastirana vjerojatno tijekom raznih kasnijih prekopavanja o čijem postojanju svjedoči i jedna zatečena kovanica iz prve pol. 20. st. U grobnici nije bilo relevantnih arheoloških nalaza. Pronađeni su samo fragmentarni i poremećeni osteološki ostaci.

U istraživanjima 2017. otkriveno je nekoliko ulomaka crkvenog namještaja od vapnenca, dok je u prvoj kampanji 2016. bio otkriven jedan takav ulomak. Ulomci otkriveni 2017. mogu se odrediti kao rubni dijelovi pluteja, čije morfološke karakteristike proširuju dosadašnje spoznaje o crkvenom namještaju iz Bilica. Nalazi, iako vrlo fragmentarni, uputili su na dodatnu sličnost u oblikovanju crkvenog namještaja iz Bilica s namještajem južne crkve u obližnjoj Srimi. Novi nalazi također upućuju na dataciju crkvenog namještaja iz Bilica u drugu pol. 6. st. Petrografska analiza ulomka s profilacijama koji je pronađen 2016. g. govori o vapnencu iz segetskog kamenoloma, što upućuje na izradu namještaja u salonitanskim radionicama koje su posebno koristile kvalitetan vapnenac iz bračkih i segetskih kamenoloma. Analiza je obavljena na Rudarsko-geološko-naftnom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu.⁴ Porijeklo kamena, jednako kao i ornamentalni motivi na čuvenim biličkim plutejima s monogramima, govori o izradi crkvenog namještaja u salonitanskim radionicama.

Vezano uz samu arhitekturu, u istraživanjima 2017. g. detaljno je istraženo područje prezbiterija trikonhalne crkve. Na tom prostoru podnica nije bila gotovo uopće sačuvana, za razliku od situacije u dvjema istočnim prigradnjama, u kojima su zatečeni znatni dijelovi originalnih podnica od dobro zaglađene žbuke. U prezbiteriju je, pak, ispod nivoa podnice zatečeno dosta krupnog kamenja koje predstavlja podlogu na kojoj je bila postavljena podnica. Nisu pronađeni tragovi položaja oltarne ograde – vjerojatno je sve temeljito uklonjeno tijekom istraživanja lokaliteta početkom 20. st.

Tijekom istraživanja otkrivena je zanimljiva situacija kod jugozapadne prigradnje. Tu je otkriven temelj zida u dužini od oko 1,5 m. Taj zid nije ucrtan na planu iz Jelićeva arhiva i nije logično postavljen u odnosu na zid jugozapadne prigradnje koji se nalazi u neposrednoj blizini. U nastavku revizijskih istraživanja nije ustanovljeno daljnje pružanje novootkrivenog zida – on bi mogao svjedočiti o jednoj ranijoj arhitektonskoj fazi na lokalitetu, prije izgradnje trikonhalne crkve, ali sačuvani segment ne omogućava argumentiranu interpretaciju.

² Rezultati istraživanja 2016. g. objavljeni su u časopisu *Diadora* i *Hrvatskom arheološkom godišnjaku*. Usp. Jarak – Jukić Buča 2017, str. 129–154; Jarak 2017, str. 663–665.

³ Rezultati istraživanja 2017. g. objavljeni su u časopisu *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* i *Hrvatskom arheološkom godišnjaku*. Usp. Jarak 2019, str. 37–52; Jarak 2018, str. 663–666.

⁴ Petrografsku analizu obavila je izv. prof. Ana Maričić, a rezultati su objavljeni u radu Jarak – Maričić 2023, str. 327–335.

Kao i 2016., tijekom istraživanja 2017. pronađeno je dosta keramičkih ulomaka te manji broj ulomaka stakla, o kojima se donose detaljniji podaci u posebnom dijelu ovoga rada.

U istraživanjima 2018. najviše pažnje poklonjeno je novootkrivenoj presvođenoj grobnici u sredini nartekse, ispred ulaza u crkvu.⁵ Na postojanje neke strukture upućivala je udubina po sredini nartekse, a otprilike na tom mjestu fra L. Marun opisuje veliki zidani grob. Grobnica nije prikazana na tlocrtu iz arhiva L. Jelića, na kojemu nisu prikazani ni drugi grobovi koji se spominju u različitim spisima (uglavnom neobjavljenim) i koji upućuju na veći broj grobova unutar i oko crkvene arhitekture u Bilicama. Spominjani grobovi pripadaju dugom vremenskom razdoblju od ranijeg carskog vremena (spominje se i paljevinski grob iz ranijeg rimskog vremena) do srednjeg vijeka.⁶ Navedeni podaci upućuju na vjerojatno postojanje neotkrivenih grobova u blizini arhitektonskog kompleksa, međutim, tijekom revizijskih istraživanja nije otkriven, ne računajući veliku presvođenu grobnicu, niti jedan novi grob. Upravo radi njihova otkrivanja istražena je proširena sonda zapadno od nartekse i proširenje s južne strane crkvene arhitekture, ali tu nije bilo tragova grobova. Za šira istraživanja u okolišu crkvene arhitekture nije bilo sredstava, a tu bi se mogli nalaziti grobovi i drugi tipovi nalaza, možda naseobinske strukture. Godine 2018. otvorena je samo jedna manja sonda nekoliko metara od južne apside crkve, ali bez nalaza.

Velika presvođena zidana grobnica u sredini nartekse u cijelosti je istražena i detaljno fotogrametrijski snimljena. Grobnica je imala zidani svod od blokova sedre, zidane uzdužne zidove i karakteristični ulazni dio. Za istočni uži zid iskorištena je prirodna vertikalna stijena. U unutrašnjosti su bile oštećene uzdužne klupe za smještaj pokojnika i uski kanal između njih. I u slojevima zemlje i osobito u kanalu, nalazile su se veće ili manje gomile fragmentiranih i poremećenih ljudskih kostiju. Ti su osteološki ostaci na kraju istraživanja izvađeni i predani na analizu u Antropološki centar HAZU-a. Rezultati analize govore o više pokojnika različite dobi i spola, dok rezultati 14C analize dvaju različitih uzoraka, provedene u Oxfordu, govore o ukopima u kasnoj antici i ranom srednjem vijeku.⁷ Ti su rezultati posebno dragocjeni jer dokazuju kontinuitet korištenja lokaliteta u ranome srednjem vijeku, što se dosada moglo prihvatiti na temelju starijih podataka o srednjovjekovnim grobovima na lokalitetu, a u novim revizijskim istraživanjima je i dokazano, barem u pogledu nastavka sahranjivanja u ranom srednjem vijeku.

Tijekom 2018. g. pronađeni su novi fragmenti keramike i stakla, koji su također detaljnije analizirani u ovome radu. U istraživanjima 2018. zemlja se prosijavala, osobito zbog mogućih nalaza u presvođenoj grobnici. Nalazi iz prostora grobnice bili su malobrojni, ali i tu je pronađeno nekoliko keramičkih ulomaka koji bi mogli biti zanimljivi u kontekstu pitanja o vremenu korištenja arhitektonskog kompleksa, posebno s obzirom na dataciju ljudskih osteoloških ostataka u kasnu antiku i rani srednji vijek.

Tijekom 2019., zadnje godine istraživanja, gotovo uopće nije bilo nalaza keramike i stakla, što je vezano uz istraživanja izrazito devastiranih dijelova arhitektonskog kompleksa. U ovoj posljednjoj istraživačkoj kampanji, koja je trajala samo nekoliko radnih dana zbog izuzetno lošeg vremena s obilnom kišom, istražena je presvođena grobnica u sjeverozapadnom dijelu nartekse. Njezina

⁵ Izvještaj o istraživanjima 2018. g. predan je za objavu u *Hrvatskom arheološkom godišnjaku*, kao i izvještaj o istraživanjima 2019. g.

⁶ Detaljnije o neobjavljenim spisima i podacima iz prvih istraživanja lokaliteta usp. u radu Jarak – Jukić Buča 2017, 132–135.

⁷ Izvještaj o rezultatima antropološke analize napisali su akademik Mario Šlaus i suradnici (Šlaus *et al.* 2021). Rezultati 14C analize dva osteološka uzorka iznose se u nastavku ovoga teksta.

unutrašnjost je bila devastirana, i tu su se nalazili fragmentarni ostaci kostiju. U ovoj posljednjoj kampanji pokušalo se otkriti ostatke zidova sjeverozapadne prigradnje, ali nisu otkriveni nikakvi ostaci. Taj dio arhitektonskog kompleksa je najlošije sačuvan i o njegovu izgledu možemo suditi samo na temelju tlocrta iz Jelićeva arhiva gdje je prikazan tlocrt sjeverozapadne prigradnje.

ARHITEKTURA I SKULPTURA CRKVENOG KOMPLEKSA

Kompleks trikonhalne crkve u Bilicama često je razmatran unutar problematike datiranja trikonhalnih crkava u Dalmaciji i u pregledima ranokršćanske arhitekture općenito. Razmatranja su se zasnivala na podacima iz prvih arheoloških istraživanja lokaliteta početkom 20. st., osobito na tlocrtu kompleksa koji se sačuvao u Jelićevu arhivu u AMS-u, a koji je prvi put objavio Z. Gunjača 70-ih godina 20. st.⁸ O ranokršćanskom kompleksu u Bilicama pisali su mnogi autori, primjerice Nenad Cambi, Pascale Chevalier, Branka Migotti, Magda Zorić, Ante Uglešić, Pavuša Vežić.

N. Cambi je pišući o trikonhalnim crkvama na istočnom Jadranu predložio tipološku podjelu prema međusobnoj povezanosti ili odvojenosti konha i načinu raščlambe njihovih zidova.⁹ Crkva u Bilicama pripada prvom tipu (zajedno s trikonhosima u Pidrzi i Sutivanu) koji ima međusobno povezane konhe, a zidovi su raščlanjeni plitkim lezenama. Cambijeva okvirna datacija trikonhalnih crkava na istočnom Jadranu je 6. st.

Sličnu dataciju predlaže i P. Chevalier, koja kod crkve u Bilicama razlikuje 3 faze – osnovni trikonhos pripada 6. st., dvije istočne prigradnje dozidane su još u kasnoj antici, a zapadne prigradnje vjerojatno u ranom srednjem vijeku.¹⁰ Autorica ovdje slijedi raščlambu na 3 faze koju je predložio Luka Jelić.

B. Migotti je iznijela mišljenje da bi se crkva u Bilicama mogla datirati u drugu pol. 6. st. i da je arhitektonski kompleks imao kontinuitet u ranome srednjem vijeku.¹¹

Magda Zorić pišući o ranokršćanskim lokalitetima na šibenskom području znatnu pažnju poklanja kompleksu u Bilicama.¹² Analizira Jelićeve tekstove i tlocrt i zaključuje o vjerojatnom postojanju tri faze u izgradnji kompleksa. Na to posebno upućuju položaji lezena koje su se našle unutar kasnije dograđenih prostorija. Jelićevo datiranje treće graditeljske faze u 9. st. smatra, međutim, prekasnim i nedovoljno argumentiranim.

Ranokršćanskom kompleksu u Bilicama znatnu pažnju poklanja i Ante Uglešić. Smatra da je cijeli kompleks vjerojatno dovršen do početka 7. st. O njegovu kasnijem kontinuitetu u ranome srednjem vijeku svjedoče podaci o srednjovjekovnim grobovima.¹³

P. Vežić u svom radu o dalmatinskim trikonhosima posebno ističe vjerojatnost nešto ranije datacije takvih crkava u Dalmaciji koje, u pravilu, u 2. fazi prerastaju u kompleksne arhitektonske strukture. Načelno se prvotne samostalne trikonhalne crkve u Dalmaciji datiraju od sredine

⁸ Gunjača 1978, str. 69–82. Nešto drugačiji tlocrt objavio je Č. M. Iveković ubrzo nakon otkrića arhitekture u Bilicama, a postoje i tlocrti fra L. Maruna i E. Dyggvea. Od objavljenih starijih osvrti posebno su važni tekstovi L. Jelića i Č. M. Ivekovića. Usp. Jelić 1912, str. 69–80; Iveković 1910, str. 16–19.

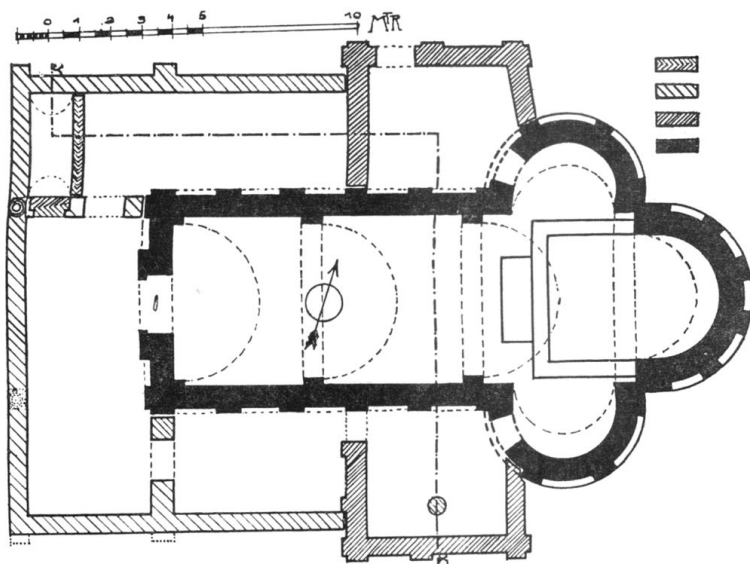
⁹ Cambi 1984, str. 45–54.

¹⁰ Chevalier 1995, str. 144–146.

¹¹ Migotti 1990, str. 3.

¹² Zorić 2001, str. 24–31.

¹³ Uglešić 2006, str. 34–38.

Sl. 1. Tlocrt ranokršćanskog kompleksa u Bilicama (Jelićev arhiv, AMS)

5. do početka 6. st., a njihovo prerastanje u središnji dio složenijeg arhitektonskog kompleksa najvjerojatnije treba datirati poslije sredine 6. st.¹⁴ I kod kompleksa u Bilicama sigurno je prvotno postojanje samostalne trikonhalne crkve-memorije, i nešto kasnija izgradnja dodatnih prostorija koje su okružile jednobrodnu trikonhalnu crkvu.¹⁵

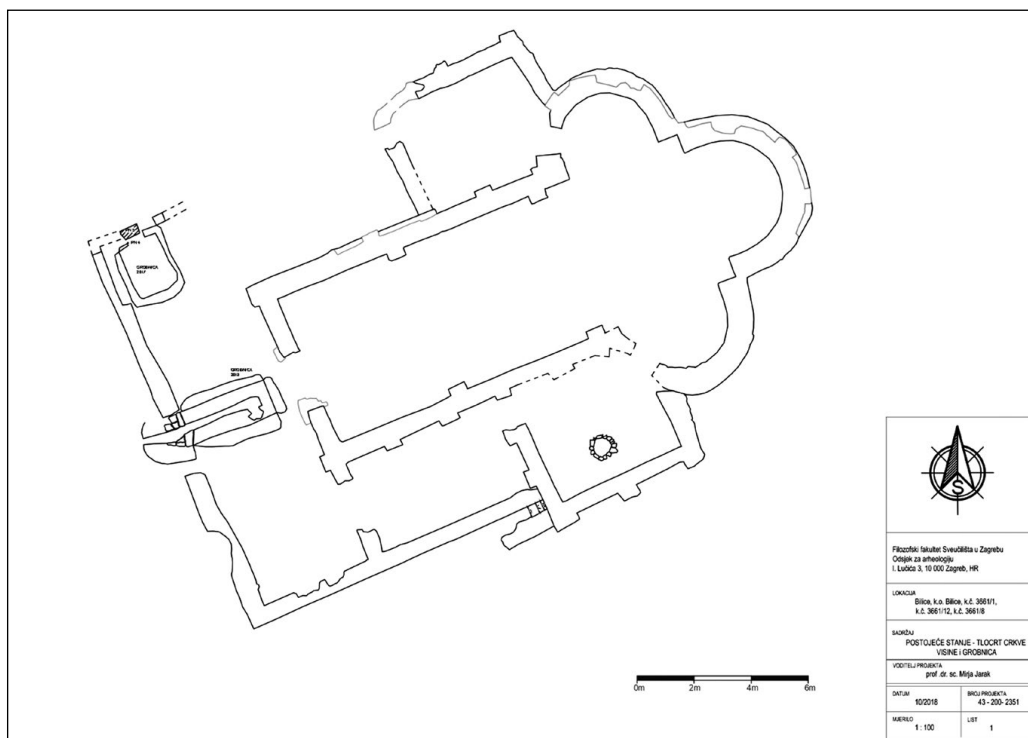
Za raspravu o fazama unutar arhitektonskog kompleksa u Bilicama nezaobilazno je mišljenje Luke Jelića koji je opširnije razmatrao taj kompleks i razlikovao 3 faze – na temelju međusobnog odnosa zidova i načina gradnje pojedinih zidova. Jelićevo razlikovanje faza često se ističe u suvremenim osvrtima na ranokršćansku arhitekturu u Bilicama, a na postojanje faza posebno upućuje tlocrtni prikaz kompleksa, gdje se lezene i samostalnog trikonhosa i kasnije dograđene jugoistočne prigradnje nalaze unutar novih prostorija (Sl. 1). Ovdje je potrebno razmotriti jesu li u novim revizijskim istraživanjima crkvene arhitekture u Bilicama potvrđeni podaci o fazama u izgradnji arhitektonskog kompleksa i može li se predložiti preciznije datiranje pojedinih faza.

U revizijskim istraživanjima lokaliteta Dedića punta otkriveni su ostaci ranokršćanske arhitekture sljedećih dimenzija: dužina kompleksa (dužina trikonhalne crkve i narteksa) iznosi 24 m, dok je najveća širina (u liniji dviju istočnih prigradnji) 16,35 m. Dužina same crkve, bez narteksa, iznosi 19,6 m. Širina broda je 7 m. Crkva je orijentirana u pravcu sjeveroistoka. Trikonhalno začelje nije postavljeno točno u smjeru istoka, nego ima otklon prema sjeveru (Sl. 2).

U revizijskim istraživanjima otkriveni su svi zidovi crkvenog kompleksa s izuzetkom zidova sjeverozapadne prigradnje. Ipak, unatoč pozitivnoj činjenici što su se zidovi izloženi dugotrajnom propadanju uopće sačuvali, njihovo stanje je bilo općenito loše. Svi su zidovi bili sačuvani u maloju visini od prosječno 50-ak cm, u nekim segmentima sačuvanost je bila bolja, a u nekim lošija. Na temelju izgleda zidova nije se moglo zaključiti o postojanju različitih faza u izgradnji kompleksa. Svi su ostaci zidova odnosno temelja zidova bili slične strukture, s pravilnijim redovima kamenja

¹⁴ Vežić 2011, str. 27.

¹⁵ Vežić 2011, str. 37, 42.

Sl. 2. Bilice – Dedića punta, tlocrt ranokršćanskog kompleksa nakon revizijskih istraživanja (izradio: M. Vuković)

na vanjskom i unutrašnjem rubu (lica zida), dok je u sredini zidova bilo punjenje s vidljivim sitnijim, neobrađenim kamenjem. Zidanje obilježava upotreba maltera u koji su utopljeni lomljenci.

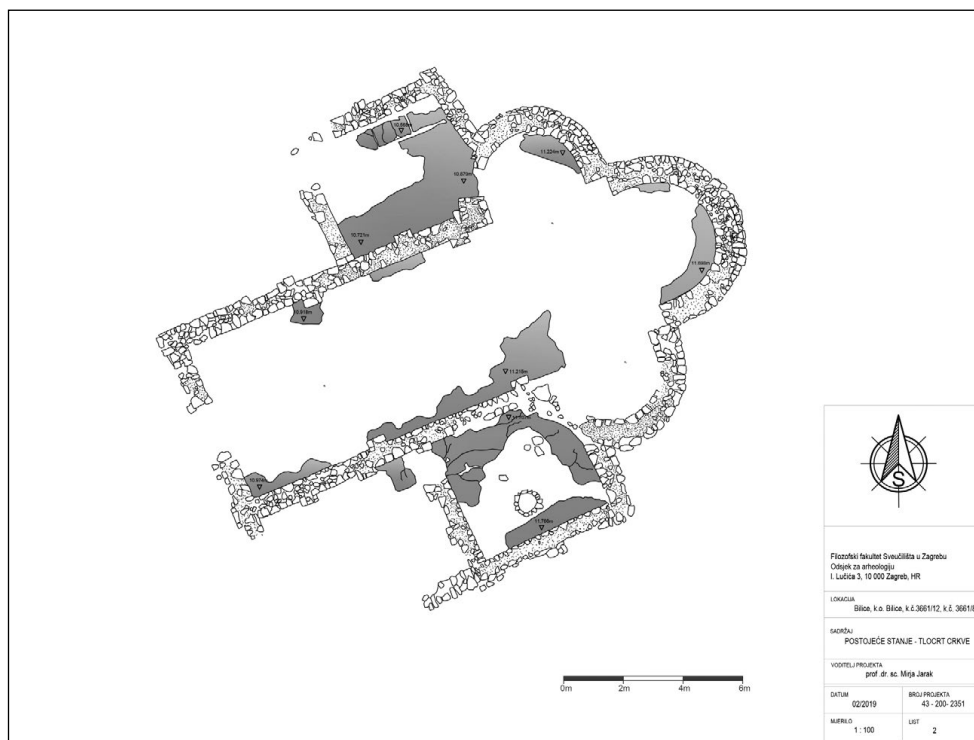
Kao posebni elementi zidova na samoj crkvi i prigradnjama nalaze se ostaci brojnih lezena, zidanih istovremeno sa zidovima na kojima se nalaze. O dimenzijama lezena pisano je u objavljenim radovima.¹⁶ Razmatranja o točnom broju i rasporedu lezena na crkvi i prigradnjama mogla bi pokazati sličnosti i razlike u odnosu na druge lokalitete u Dalmaciji sa sličnim kompleksima trikonhalnih crkava.¹⁷ Stanje sačuvanosti lezena crkvene arhitekture na Dedića punti bilo je različito. Lezene na crkvenim apsidama bile su izrazito loše sačuvane, poneke niti u tragovima, i tek komparacija s tlocrtom iz Jelićeva arhiva omogućavala je rekonstrukciju položaja svih lezena.

U revizijskim istraživanjima otkriveni su ostaci podnica, u nekim prostorijama znatnije sačuvanih (Sl. 3). Najveći dijelovi žbukanih podnica pronađeni su u sjeveroistočnoj i jugoistočnoj prigradnji. Tu su se podnice, osim neposredno uz zidove, pružale i unutar većega dijela prostorija. Unutar trikonhalne crkve podnice su bile vrlo fragmentarne, sačuvane uz zidove dviju apsida i crkvenog broda. Osim žbukanih podnica nije bilo nikakvih tragova mogućih kamenih podnih obloga ili mozaika.

Revizijska arheološka istraživanja potvrdila su sigurno postojanje dviju faza u izgradnji kompleksa u Bilicama. Nažalost, zidovi trikonhalne crkve i prigradenih prostorija zatečeni su u vrlo

¹⁶ Jarak – Jukić Buča 2017, str. 142.

¹⁷ U ovom članku izostavljena je komparativna analiza trikonhalnih crkava, s obzirom na to da je rad usmjeren na sažeti pregled istraživanja i nalaza na lokalitetu Dedića punta. O lezenama u kontekstu konstrukcije trikonhalnih crkava usp. Vežić 2011, passim.

Sl. 3. Bilice – Dedića punta, struktura zidova i podnice (izradio: M. Vuković)

lošem stanju i male visine, tako da se ne opažaju razlike u načinu zidanja o kojima je pisao Luka Jelić. Ono na čemu bi se moglo posebno temeljiti razlikovanje faza, lezene, ipak je ostalo relativno sačuvano i omogućava razlikovanje faza u izgradnji pojedinih dijelova kompleksa. Lezene na zidovima crkvenog broda našle su se unutar prigradnja, a i neke od prigradnja svojom arhitekturom upućuju na razlikovanje faza. Međutim, određene promjene u planu izgradnje mogle su se događati u kratkom vremenu, pa je upitno strogo kronološko lučenje dviju istočnih prigradnji od ostalih prigradnji (dvije zapadnije prigradnje i narteks). O tome da su prigradene prostorije bile u funkcionalnoj povezanosti govore rekonstrukcije kretanja unutar kompleksa.¹⁸ Sa sigurnošću se može govoriti o funkcionalnoj povezanosti prigradenih prostorija s južne strane crkve, koje su povezane i s narteksom. Kako su se teze o različitom vremenu izgradnje dviju istočnijih prostorija i dviju zapadnijih zajedno s narteksom temeljile posebno na međuodnosu dviju južnih prigradenih prostorija, razmatranja o funkcionalnoj/liturgijskoj povezanosti južnih dijelova kompleksa govore o neodrživosti razlikovanja graditeljskih faza pojedinih prigradenih prostorija. Dvije prigradene prostorije s južne strane crkve položajem lezena sugeriraju moguće različite faze u izgradnji, s obzirom na to da se zapadni zid s lezenama istočnije prostorije našao unutar zapadnije dograđene prostorije. Činjenica, međutim, da su ove dvije prostorije bile funkcionalno povezane

¹⁸ Zapažanja o povezanosti pojedinih prostorija iznio je P. Vežić, a ranije je o povezanosti između narteksa i južnih prigradnji pisala J. Jelić Radonić. Također je i u članku o rezultatima revizijskih istraživanja 2017. g. dan osvrt na funkcionalnu povezanost narteksa i prigradnji. Usp. Vežić 2011, str. 42; Jelić 1983, str. 30–36; Jarak 2019, str. 45–46.

¹⁹ Uzorci žbuke analizirani su u Laboratoriju za mjerenje niskih radioaktivnosti Instituta Ruđer Bošković. Analize je provodila dr. sc. Andreja Sironić. Dodatne analize proveo je dr. Alexander Cherkinsky – Center for Applied Isotope Studies, University of Georgia, USA.

i da se kretanje odvijalo iz narteksa preko jugozapadne do u jugoistočnu prigradnju govori o istovremenom postojanju svih navedenih dijelova arhitektonskog kompleksa. Možda je prvotni plan uključivao samo izgradnju dviju istočnih prigradnji, jedne sjeverno i druge južno od jednobrodne trikonhalne crkve. Zato su zidovi prigradnja dobili i lezene, kako sačuvano stanje pokazuje, ne posve identično raspoređene. Dok sjeverna prigradnja nema lezene na svom zapadnom zidu, južna prigradnja na tom zidu ima lezene. Kako je izgradnja kompleksa vjerojatno odmah nastavljena prema planu obuhvaćanja cijele crkve nizom prigradenih prostorija, zapadni zid jugoistočne prigradnje našao se unutar nove prigradene prostorije na jugozapadu. Glavni argument za ovakvu interpretaciju vremena izgradnje dograđenog kompleksa prostorija predstavlja funkcionalna povezanost pojedinih dijelova. U prilog navedene interpretacije, što je posebno važno, govore rezultati analize žbuke iz različitih dijelova kompleksa. Nova revizijska istraživanja omogućila su uzimanje uzoraka žbuke, a rezultati njihova datiranja posve se podudaraju s pretpostavljenim slijedom izgradnje crkvenog kompleksa u Bilicama.

Analize uzoraka žbuke rađene su nakon završetka revizijskih istraživanja, u nekoliko navrata. Analize su većinom provedene u Institutu Ruđer Bošković, uz dodatna ispitivanja u Americi.¹⁹ Analizirani su uzorci žbuke iz jugoistočne prigradnje (tzv. krstionica), iz narteksa i broda (iz južnog zida crkvenog broda) crkve.

Jugoistočna prigradnja ima jednu obzidanu ukopanu konstrukciju kružnoga oblika, duboku nešto više od pola metra. Struktura je zidana od lomljenaca i žbuke, a ukopana je ispod nivoa podnice prostorije u kojoj je smještena. Ta se struktura tumači kao krstionica odnosno dio krstioničke instalacije kojoj nije sačuvan gornji, nadzemni dio. Sama ukopana struktura ne bi mogla imati funkciju piscine za obred krštenja, jer nema stepenice za spuštanje u piscinu, a nedostaje i rupa za otjecanje vode na dnu te obzidane konstrukcije. Njezina datacija bila bi istovremena s izgradnjom prostorije u kojoj se nalazi (P7). Kao oslonac za dataciju može poslužiti datiranje žbuke uzete iz ukopane obzidane strukture. Uzorak žbuke iz tzv. krstionice datiran je u rasponu 605–652 calAD (68.3 % vjerojatnosti).²⁰

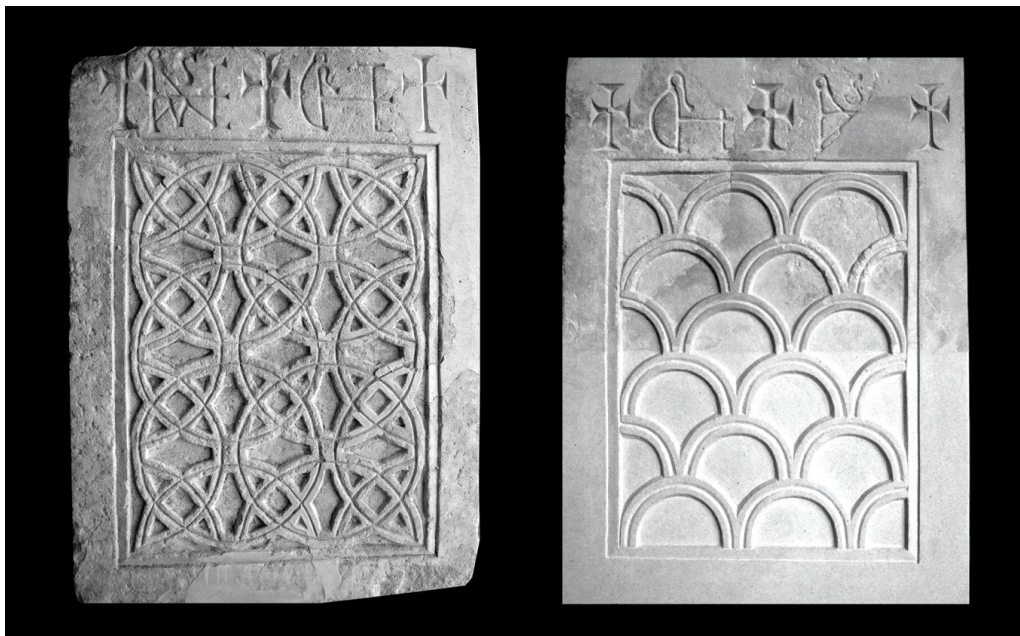
Drugi uzorak žbuke analiziran u Institutu Ruđer Bošković uzet je iz narteksa crkve u Bilicama. Narteks bi, prema Jelićevoj pretpostavci o tri faze u izgradnji kompleksa, trebao pripadati posljednjoj, 3. fazi, dok je jugoistočna prigradnja (P7) pripisana 2. fazi. Datacija žbuke iz narteksa dala je sljedeći vremenski raspon za gradnju tog dijela crkvenog kompleksa: 602–650 calAD (68.3 % vjerojatnosti). Riječ je o podudarnim datumima s datacijom žbuke iz jugoistočne prigradnje – krstionice. Iz rezultata datiranja žbuke proizlazi istovremenost izgradnje svih prigradnja oko crkve, uključujući i narteks sa zapadnijim prigradnjama. Rezultati upućuju na prvu pol. 7. st. kao vrijeme izgradnje složenog crkvenog kompleksa oko prvotne samostalne trikonhalne crkve.²¹

Treći uzorak žbuke uzet je iz južnoga zida crkvenog broda, dijela prvotne trikonhalne crkve. Za taj uzorak analiza je dala sljedeći vremenski raspon: 496–534 calAD (28.9 % vjerojatnosti); 530–580 calAD (34.9 % vjerojatnosti).²² Crkva je, dakle, prema rezultatima datacije žbuke, mogla biti sagrađena krajem 5. ili u 6. st. Gornja granica bi bila druga pol. 6. st. Čini se da je upravo ta

²⁰ Jarak – Sironić – Cherkinsky 2025, str. 95–97.

²¹ Prva pol. 7. st. bila bi prihvatljivo vrijeme za nastanak dodatnih prostorija oko trikonhalne crkve u Bilicama. Treba, međutim, napomenuti da su kod datiranja žbuke iz krstionice i narteksa navedeni i kasniji mogući datumi, do druge pol. 8. st. Kombinirani rezultati za ta dva uzorka ograničeni su ipak na vrijeme do sredine 7. st. Usp. detaljnije Jarak – Sironić – Cherkinsky 2025, str. 95–97.

²² Jarak – Sironić – Cherkinsky 2025, str. 95–97.

Sl. 4. Rekonstruirani pluteji s monogramima (Arhiv Muzeja HAS)

gornja granica datiranja žbuke najprihvatljivije vrijeme za dataciju izgradnje trikonhalne crkve, što se može zaključiti na temelju datacije drugih nalaza povezanih sa crkvom. Riječ je o dataciji crkvenog namještaja s lokaliteta Bilice – Dedića punta. Ako uzmemo u obzir dataciju i odavno poznatih nalaza crkvenog namještaja i dataciju novopronađenih ulomaka iz Bilica, datacija izgradnje trikonhalne crkve mogla bi biti najranije sredina 6. st. Tada bi se najranije mogao datirati crkveni namještaj koji ima paralele s namještajem iz južne crkve u Srimi i s nalazima iz Pridrage.²³ Riječ je dijelom o razvijenoj, vrlo dekorativnoj ornamentici s motivima koji su bliski kasnijem predromaničkom pleteru (Sl. 4). Takva ornamentika na crkvenom namještaju povezuje se posebno sa salonitanskom radionicom iz druge pol. 6. st. U prilog tom vremenu govore i novopronađeni ulomci s profiliranim rubovima. Stoga se, na temelju i novih nalaza i provedene analize žbuke, za trikonhalnu crkvu s lokaliteta Dedića punta u Bilicama može predložiti datacija u sredinu ili drugu pol. 6. st. Izgradnja dodatnog kompleksa prostorija datira se u prvu pol. 7. stoljeća.

U novim revizijskim istraživanjima pronađeni su samo skromni ostaci ranokršćanske kamene skulpture. Riječ je o nekoliko rubnih ulomaka koji se pripisuju plutejima oltarne ograde ili pločama ambona, te možda pilastru oltarne ograde (Sl. 5). Nekoliko obrađenih ulomaka, pronađenih u kampanji 2018. g., teže je točnije interpretirati. Oni nemaju jasne ornamentalne motive i mogu se vjerojatno pripisati arhitekturi same crkve.²⁴ Nešto ranije pronađeni ulomci s profilacijama, iako male veličine i skromno ukrašeni, dobro se uklapaju u ranije spoznaje o crkvenom namještaju iz Bilica.

²³ Nalazi crkvenog namještaja iz Bilica otkriveni u prvim istraživanjima početkom 20. st. svojim morfološkim i ornamentalnim obilježjima govore o kasnijem razdoblju u razvoju ranokršćanske skulpture u Dalmaciji. I nekoliko novopronađenih ulomaka s istaknutim rubnim profilacijama ima paralele u skulpturi iz druge pol. 6. st. O skulpturi iz Bilica, Pridrage i Srimi usp. Mišković 2015, str. 7–20; Jarak 2019, str. 37–52; Jarak – Maričić 2023, str. 327–335; Josipović 2018; Maršić 2005, str. 73–188.

²⁴ Kamene ulomci pronađeni 2018. evidentirani su u popisu posebnih nalaza i pohranjeni u Muzeju grada Šibenika.

Sl. 5. Ulomci crkvenog namještaja iz Bilica (Odsjek za arheologiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Katedra za opću srednjovjekovnu i nacionalnu arheologiju, foto: M. Vuković, M. Jarak)

Ukupno se sačuvao skroman broj elemenata crkvenog namještaja iz trikonhalne crkve u Bilicama. U prvim istraživanjima početkom 20. st. otkriveno je mnogo kamenih spomenika, od kojih se samo mali dio sačuvao. Svakako su najznačajniji ulomci pluteja s monogramima na gornjem rubnom dijelu, koje je bilo moguće rekonstruirati. Ispod monograma, na glavnoj plohi pluteja nalaze se jednostavne ornamentalne kompozicije – na jednom pluteju to su dvoprute skvame, a na drugom mreža dvoprutih kružnica koje se presjecaju. Gusto ornamentiranje cijele površine glavne plohe pluteja i dvopruta izvedba motiva upućuju na kasnije ranokršćansko vrijeme i bliskost s ranosrednjovjekovnom pleternom ornamentikom. Osobito motiv međusobno ispresijecanih kružnica pripada visoko razvijenoj geometrijskoj fazi ranokršćanske skulpture i pokazuje srodnost s ranosrednjovjekovnim ornamentalnim kompozicijama upućujući na dataciju biličkih pluteja u završno vrijeme ranokršćanske produkcije. Među ranokršćanskim djelima identični motivi susreću se na ulomcima pluteja iz Pridrage, iz vrlo srodne trikonhalne crkve koja je najbliža paralela za bilički trikonhos. Oba motiva, skvame i kružnice, u jednoprutoj i dvoprutoj izvedbi, nalaze se na plutejima oltarne ograde i ambona iz južne crkve u Srimi, lokaliteta tek nekoliko km udaljena od Bilica. O navedenim paralelama i srodnosti namještaja pisano je u citiranoj literaturi. Kao i o radioničkoj pripadnosti tih djela salonitanskoj radionici iz druge pol. 6. st. Na salonitanskom crkvenom namještaju okvirno datiranom u vrijeme nadbiskupa Honorija II. prevladavaju jednostavni pojedinačni motivi, osobito križ u različitim inačicama. Na namještaju koji se okvirno datira u drugu pol. 6. st. susreću se složenije ornamentalne kompozicije.²⁵ Pluteji od vapnenca s bogatijim ornamentalnim kompozicijama motiv križa donose unutar dekoracije, a križ može biti i potpuno izostavljen, kako svjedoče spomenici s geometrijskom dekoracijom ili skvamama. U povezanosti sa spomenicima s geometrijskim i biljnim motivima koji tvore ornamentalne kompozicije koje prekrivaju cijelu površinu, treba spomenuti i salonitanske ažurirane pluteje. Ti su pluteji ukrašeni jednostavnim motivima koji se ponavljaju, tvoreći određenu ornamentalnu kompoziciju.²⁶ Navedeni načini ukrašavanja crkvenog namještaja unutar salonitanske radionice ili radionica pokazuju utemeljenost zaključaka o salonitanskom radioničkom porijeklu namještaja iz Bilica, Srime i nekih drugih lokaliteta, znatno udaljenih od Salone. U prilog tome govori porijeklo vapnenca iz segetskih i bračkih kamenoloma.²⁷

²⁵ Usp. *Salona I*, str. 248–278, Pl. LXXXII–XCII.

²⁶ Usp. *Salona I*, str. 279–299, Pl. XCII–XCVI.

²⁷ Petrografska analiza jednog uzorka iz Bilica pokazala je srodnost s vapnencem iz segetskih kamenoloma, a petrografske analize uzoraka iz Srime ukazale su na porijeklo kamena iz bračkih kamenoloma.

Zanimljivo je da novopronađeni rubni ulomci pluteja iz Bilica dobro korespondiraju s pretpostavljenim salonitanskim radioničkim porijeklom namještaja i datacijom u drugu pol. 6. st. Takvi široki, višestruko profilirani rubovi, karakteristični su, primjerice, za pluteje ambona iz Srime datirane u drugu pol. 6. st. Široki ravni rubni pojasevi pluteja obilježja su poznatih pluteja s monogramima iz Bilica. Moguće je da su pluteji u Bilicama imali dvije varijante – sa širokim ravnim gornjim rubom i sa širokim višestruko profiliranim rubom. Široki gornji rub pluteja općenito asocira na morfologiju ranosrednjovjekovnih pluteja, gdje je široki gornji pojas standardni element. Može se zaključiti da novopronađeni fragmenti pluteja dodatno omogućavaju dataciju crkvenog namještaja iz biličke trikonhalne crkve u drugu pol. 6. st. odnosno u vrijeme od sredine do kraja 6. st. Time analiza namještaja posve odgovara zaključcima analize crkvene arhitekture i rezultatima 14C datiranja žbuke iz različitih prostora crkvenog kompleksa.

PRESVOĐENE GROBNICE

Unutar crkvenog kompleksa u Bilicama u novim revizijskim istraživanjima otkrivene su i istražene dvije presvođene grobnice. Jedna je bila ucrtana na tlocrtu kompleksa iz Jelićeva arhiva, a o drugoj su govorili neki stari navodi, ali nije bila ucrtana na spomenutom tlocrtu. Prva grobnica bila je izrazito devastirana, dok je istraživanje druge donijelo zanimljive rezultate.

O velikoj presvođenoj grobnici na sredini narteksa u više navrata govori fra Lujo Marun. Prema njegovim navodima veliki grob „upire upravo i pravilno u ulazna vrata“.²⁸ Na drugom mjestu spominje pretraživanje glavnog groba u atriju što upire u glavna ulazna vrata. U grobu je bilo više pokojnika.²⁹ Očito je grob bio dobro poznat i istražen te je teško objasniti zašto nije bio označen u Jelićevom tlocrtu.

U revizijskim istraživanjima presvođena grobnica ispred ulaza u crkvu temeljito je istražena i snimljena (Sl. 6, 7). Napravljeni su crteži i fotografije stanja prije, tijekom i po završetku istraživanja. Presvođena grobnica bila je velikih dimenzija i pravilno postavljena u osi s crkvenim vratima. Grobnica pripada tipu kasnoantičkih presvođenih grobnica, s pristupnim ulaznim dijelom i izduženom pravokutnom komorom. Ulazni dio i uzdužni zidovi zidani su od lomljenaca. Kao istočni završetak iskorištena je prirodna stijena. Na vrhu uzdužnih stranica grobnice bili su vidljivi počeci zaobljenog zidanog svoda, a u zapuni grobnice pronađeno je dosta obrađenih komada sedre, materijala korištenog za izradu svoda. I na prostoru druge presvođene grobnice na Dedića punti pronađeno je dosta komada sedre. Ta druga presvođena grobnica imala je zidane sve četiri stranice. Obje grobnice imale su u unutrašnjosti dvije paralelne klupe za pokojnike i među njima kanal za odlaganje posmrtnih ostataka. Najbliže analogije za tip grobnice nalaze se na lokalitetu Srima, gdje je nekoliko presvođenih kasnoantičkih grobnica konzervirano *in situ*.

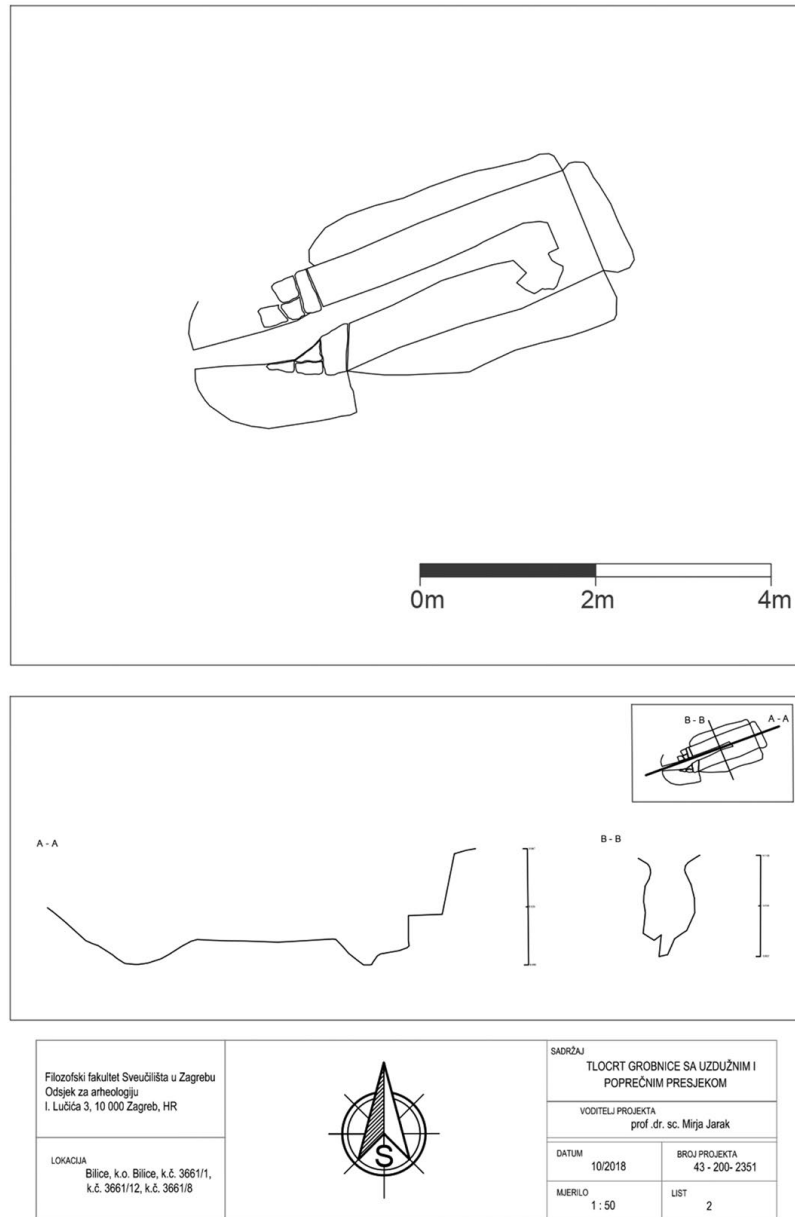
U istraženim presvođenim grobnicama na Dedića punti otkriveni su poremećeni osteološki ljudski ostaci. U velikoj grobnici ispred ulaza u crkvu bila je velika količina kostiju i ti su ostaci analizirani u Antropološkom centru HAZU-a. U grobnici je bilo sahranjeno više osoba, a podatke o dataciji ukopa pružila su radiokarbonska datiranja dvaju izdvojenih uzoraka. Uzorci su analizirani (Oxford, Radiocarbon Accelerator Unit), i dobiveni su vrlo zanimljivi rezultati.

uzorak: 533–603 calAD (86,7 % vjerojatnosti)

uzorak: 772–891 calAD (95,4 % vjerojatnosti)

²⁸ Marun 1998, str. 179.

²⁹ Marun, neobjavljeni dokumenti iz Muzeja HAS, bilješka pod datumom 22. 5. 1909.

Sl. 6. Bilice – Dedića punta, presvođena grobnica ispred ulaza u crkvu, tlocrt i presjeci (izradili: P. Nikšić, M. Vuković)

Prema navedenim rezultatima barem jedan pokojnik sahranjen je u kasnoj antici, vjerojatno u drugoj pol. 6. st., ubrzo nakon što je sagrađena trikonhalna crkva. Presvođena grobnica prilagodila se položaju glavnih vrata jednobrodne crkve, a povezana je i s nartekсом, pa njezin položaj upućuje na to da je vjerojatno sagrađena istovremeno s nartekсом koji je obuhvatio ulazni prostor presvođene grobnice. To bi govorilo o izgradnji grobnice na samome kraju 6. ili početkom 7. st. Rezultati datiranja drugog uzorka govore o sahrani vjerojatno tijekom 9. st. To je svjedočanstvo o nastavku korištenja lokaliteta u ranome srednjem vijeku. Crkva tada možda nije bila u funkciji, barem nema podataka o novom ranosrednjovjekovnom namještaju. Nasuprot tome, u neobjavljenim tekstovima fra L. Maruna spominje se postojanje grobova načinjenih od materijala porušene

Sl. 7. Bilice – Dedića punta, presvođena grobnica ispred ulaza u crkvu nakon završenih istraživanja (foto: M. Jarak)

crkve. Opisan je primjerice dječji grob u srednjem brodu ozidan od porušenog materijala u suhozidu.³⁰ Marun spominje istraživanje većeg broja grobova unutar i neposredno u blizini ranokršćanske arhitekture. Iz njegovih podataka moglo bi se zaključiti da istraživanja nisu bila protegnuta na širi okoliš crkvene arhitekture te je moguće postojanje neotkrivenih grobova.

KERAMIČKO POSUĐE

Ulomci keramičkog posuđa predstavljaju najbrojniju skupinu nalaza pronađenih tijekom revizijskih istraživanja lokaliteta Bilice – Dedića punta, uz mnogobrojne ulomke građevinske keramike. Manji dio keramičkog posuđa iz prve kampanje istraživanja 2016. god. objavljen je u radu M. Jarak i V. Jukić Buče u kojem su predstavljeni ulomci lonaca i jedan ulomak fine posude koji su već tada potvrdili da je na lokalitetu korišteno tipično kasnoantičko kuhinjsko posuđe grube fature, ali i fino stolno keramičko posuđe.³¹ Nakon završetka arheoloških istraživanja 2019. god. pokazalo se da je količina keramičkog posuđa ipak znatno veća unatoč činjenici da je riječ o revizijskim istraživanjima te da je dio ulomaka keramičkog posuđa zasigurno izvađen tijekom prvotnih istraživanja početkom 20. st. iako se keramički nalazi općenito ne spominju u arhivskoj dokumentaciji. U istraživanjima od 2016. do 2019. god. pronađena je ukupno 198 ulomaka amfora, 23 ulomka grubog i 8 ulomaka finog keramičkog posuđa.

Ne iznenađuje da najveći dio ulomaka keramičkog posuđa pripada amforama s obzirom na njihovu veličinu i dvojnu funkciju. Naime, osim uobičajene funkcije posuda za transport i skladi-

³⁰ Arhiv Muzeja HAS, Bilješke fra L. Maruna, 20. 05. 1909.

³¹ Jarak – Jukić Buča 2017, str. 145–146, sl. 19–21, T. 1: 1–3.

štenje krutih i tekućih namirnica, čini se da su u Bilicama amfore bile korištene i kao građevinska keramika u funkciji drenaže. Minimalan broj amfora određen na temelju makroskopske analize iznosi šest. Među njima su dvije narebrene amfore, od kojih jedna ravnog dna, dvije relativno glatke amfore različitih faktura, od kojih je jedna imala ručku, dno amfore sa šiljastim završetkom i dno amfore s čepastim završetkom. Za jednu ručku nije sigurno je li pripadala amfori ili drugom tipu posude, poput velikog vrča, jer drugi ulomci te posude nisu pronađeni. Bez sačuvanih gornjih dijelova amfora s rubovima i ručkama teško je sa sigurnošću potvrditi tipološku klasifikaciju i dataciju pojedinih primjeraka pronađenih na lokalitetu Bilice – Dedića punta. Prema oblikovanju dna, odnosno proporcijama horizontalno narebrene amfore (T. 4: 2), čini se da je pripadala formi globularne amfore LRA 5, možda Piéri 3, koje potječu iz istočnog Mediterana, a datiraju se od kasnog 5. do početka 7. st.³² Od duge horizontalno narebrene amfore nije sačuvano dovoljno dijagnostičkih elemenata da bi se mogli odrediti njezin tip i datacija iako se čini da je pripadala tipu koji je bio više cilindrične nego globularne forme (T. 4: 1). Zanimljivo je da je kvalitetnije izrađena od prethodno spomenute, od finije gline i tvrđe pečena, a prevlaka je bolje sačuvana. Cilindrične glatke amfore prema fakturama nije bilo moguće povezati s određenim radioničkim središtem, a i njihov je tip teško odrediti s obzirom na nedostatak većine dijagnostičkih dijelova. Na cilindričnoj amfori s ručkom kojoj je dio vanjske stijenke blago vertikalno narebren (T. 2: 3, T. 5: 1) sačuvana je žuta prevlaka što bi moglo upućivati, uz oblik amfore, na sjevernoafričko podrijetlo. Ulomci amfora neodređenog tipa, ali slične fakture i prevlake poznati su iz Rifnika gdje su pripisani sjevernoafričkoj proizvodnji.³³ Druga glatka amfora iz Bilica nema sačuvane dijagnostičke elemente koji bi ukazivali na njezino podrijetlo, površina joj je prilično uništena, a prevlaka sačuvana samo u minimalnim tragovima (T. 5: 2). Iako je na prvi pogled vrlo slične boje kao ulomci glatke amfore s ručkom, makroskopskim je pregledom utvrđeno da dno sa šiljastim završetkom fakturom ne odgovara ni toj, ali ni drugoj glatkoj amfori te se može zaključiti da je ovdje riječ o još jednoj amfori nepoznatog tipa (T. 2: 2). Pronađeno je još jedno dno amfore koje ne pripada već spomenutim primjercima i također se od njih razlikuje svojom fakturom. Riječ je o dnu amfore s čepastim završetkom (T. 2: 1) kakav je zabilježen na sjevernoafričkim amforama tipa Keay 61c ili Keay 62, koji odgovaraju Bonifayevim tipovima 47 ili 48.³⁴ Navedeni tipovi amfora datiraju se u kraj 6. i prvu polovicu 7. st. što odgovara datacijama dobivenim analizama uzoraka žbuke iz zidova crkvenog kompleksa u Bilicama. Ulomak ručke žute boje (T. 2: 4) svojom sitnozrnatom fakturom, koja je grublja od faktura amfora i drugog finog keramičkog posuđa iz Bilica, ali ne toliko gruba poput faktura zabilježenih na grubim loncima, ističe se među pronađenim ulomcima keramičkog posuđa. S obzirom na dimenzije ručke, ona je također mogla pripadati amfori ili kakvom velikom vrču. Što se tiče distribucije ulomaka amfora u ranokršćanskom kompleksu, najveći je broj pronađen unutar i izvan južne apside (P4) i na prolazu između te apside i prostorije s krstionicom (P7). S obzirom na funkcije tih prostorija, čini se da su ulomci amfora ovdje služili kao dio drenaže u sklopu uništene kamene supstrukcije podnice. Što se tiče narebrene amfore ravnog dna, ako je pripadala navedenom tipu, mogla je imati skladišnu funkciju jer je pronađena unutar južne bočne prostorije (P8). Taj je tip amfora pretežno korišten za transport vina iako su zabilježeni i primjerci koji su sadržavali ulje, suhe smokve i *garum*.³⁵ Druga narebrena amfora mogla je također imati skladišnu funkciju jer je jedina kojoj se većina ulomaka spaja, a i mjesta lomova su manje

³² Piéri 2005, str. 126–127, sl. 3.

³³ Bausovac 2010, str. 696–697.

³⁴ Bonifay 2004, str. 139.

³⁵ Piéri 2005, str. 125.

istrošena što može upućivati na to da nije razbijena još u vrijeme kasne antike i iskorištena kao građevinska keramika za drenažu. Ova je amfora jedina pronađena u sjevernoj bočnoj prostoriji (P6) gdje je podnica gotovo u potpunosti sačuvana što također upućuje na njezinu skladišnu funkciju. U Bilicama zasad nisu pronađene sigurno potvrđene amfore manjih dimenzija koje se na pojedinim drugim lokalitetima povezuju s transportom i skladištenjem ulja za liturgijske svrhe.³⁶ Jedini ulomak koji bi se možda mogao pripisati manjoj amfori je ulomak ruba fine posude svijetle oker boje kojemu je obod zadebljan i blago zaobljen (T. 2: 5). S obzirom na male dimeznije i lošu sačuvanost ulomka te vrlo finu fakturu posude moguće je da bila riječe i o vrču širokog vrata.

Mali broj ulomaka finog posuđa nije bilo moguće preciznije tipološki klasificirati ni datirati zbog vrlo malih dimenzija ili nedostataka dijagnostičkih dijelova. Stolnom posuđu zasigurno je pripadao mali ulomak vrča ili boce tamne narančaste boje s kragnastim obodom (T. 3: 5) koji je ranije objavljen i interpretiran kao manji ulomak boce ili vrča uskog vrata, ali s obzirom na činjenicu da je riječ o vrlo malom ulomku treba ostaviti mogućnost i da je bila riječ o vrču s izljevom.³⁷ Ovo je ujedno i jedini primjerak kasnoantičkog keramičkog posuđa iz Bilica s tragovima glačanja vanjske stijenke. Finim keramičkim posudama pripadaju i ulomci skladišne posude žute boje sa svijetlo žutom prevlakom (T. 2: 6–7). Zbog nedostatka dijagnostičkih elemenata nije moguće odrediti tip posude, ali duboko žlijebljenje češljastim predmetom kakvo je prisutno na gornjem dijelu posude iz Bilica poznato je i s kasnoantičkih skladišnih posuda poput amfora, dolija i lonaca za pohranu na drugim lokalitetima, ne samo u Dalmaciji već i na širem području. U prilog tome da je ipak bila riječ o amfori govori interpretacija nalaza s lokaliteta Srma – Prižba gdje su i mali, nedijagnostički ulomci s ovakvim karakterističnim ukrasom pripisani istočnomediteranskom tipu amfora LRA 2, a duboko, oštro žlijebljene vjerojatno upućuje na kasniju dataciju u 6. i 7. st.³⁸ Grubo keramičko posuđe pripada tipičnom spektru takvog posuđa jednostavnih, dugotrajnih formi koje se izvan arheološkog konteksta datiraju od 4. do početka 7. st. što je istaknuto i u ranijem radu.³⁹ Osim u Dalmaciji, takva je gruba kuhinjska keramika dobro poznata iz šireg jugoistočnoalpskog i predalpskog prostora.⁴⁰ Makroskopskim je pregledom bilo moguće izdvojiti sedam lonaca i jedan poklopac na temelju različitih oblika, faktura i načina ukrašavanja. Minimalan broj grubih kuhinjskih posuda iz Bilica tako iznosi osam. Grube posude napravljene su na brzorotirajućem i spororotirajućem kolu. Pojedini lonci napravljeni na kolu imaju karakteristične više ili manje izražene linije s unutarnje strane na prijelazu iz ruba u rame lonca. Jedan je lonac napravljen rukom pa dovršen na kolu. Riječ je o loncu srednje veličine blago izvijenog ruba (T. 3: 3) koji je s tijelom lonca vjerojatno tvorio S-profil iako samo tijelo nije sačuvano. Iako su s unutarnje i vanjske strane ruba vidljivi tragovi izrade na kolu, stijenke lonca su neravne s tragovima vertikalnih poteza prstima. Uz to, ovaj lonac ima izrazito drugačiju fakturu od ostalih primjeraka iz Bilica, s manjom količinom primjesa vapnenca. S obzirom na njegovu izradu i mjesto pronalaska unutar grobnice (P11) u kojoj su pronađeni i ostaci ranosrednjovjekovnih ukopa, moguće je da je ovo jedini primjerak ranosrednjovjekovnog, a ne kasnoantičkog keramičkog posuđa iako je to teško sa sigurnošću potvrditi bez zatvorenog arheološkog konteksta. Druga dva ulomka rubova lonaca kojima je bilo moguće odrediti promjere pripadali su gotovo dvostruko većim loncima (T. 3: 1–2). Vrlo su slične fature s velikom količinom primjesa vapnenca, a i sličnog su oblika s

³⁶ Bausovac 2011, str. 63, bilješka 666.

³⁷ Jarak – Jukić Buča 2017, str. 146, sl. 21, T. 1: 3.

³⁸ Brusić 2005, str. 263–264, kat. br. 12–15.

³⁹ Jarak – Jukić Buča 2017, str. 146.

⁴⁰ Ciglencečki 2000, str. 60–145.

rubom izvučenim pod pravim kutem. S obzirom na fakturu i mjesto pronalaska, konkavno dno lonca (T. 3: 4) vjerojatno je pripadalo istome loncu kao jedan od spomenutih rubova. Ostala četiri ulomka grubih lonaca iz Bilica predstavljaju ramena i trbuhe tih posuda bez sačuvanih rubova, ali s različitim načinima ukrašavanja i ukrasnim motivima. Zabilježeno je ukrašavanje žlijebljenjem jednostavnih ravnih linija (T. 3: 7), žlijebljenjem valovnice češljastim predmetom (T. 3: 8) i ukrašavanje čitave vanjske površine lonca ili njegova gornjeg dijela povlačenjem metličastog (T. 3: 9), odnosno češljastog predmeta (T. 3: 10). Poklopac je nešto finije izrade od lonaca i bio je koničnog oblika tijela s blago zadebljanim rubom (T. 3: 6).

STAKLENO POSUĐE I PROZORSKA STAKLA

Na lokalitetu Bilice – Dedića punta dosad je pronađeno 27 ulomaka prozorskog stakla i 37 ulomaka staklenog posuđa. Veći dio ulomaka prozorskog stakla i nekoliko ulomaka staklenih posuda većinom nepoznate forme obrađeni su u radu objavljenom nakon prve kampanje istraživanja⁴¹, ali u daljnjim istraživanjima 2017. i 2018. god. pronađeni su dodatni nalazi staklenih posuda koji pružaju nove uvide u dataciju i funkciju inventara ranokršćanske crkve u Bilicama. Uz njih su pronađeni i novi ulomci prozorskog stakla rubova obrađenih staklarskim kliještima, vjerojatno za bolje prijanjanje u okvire u koje su bili umetani. Prozorska su stakla pronađena uz zidove gotovo svih dijelova kompleksa, a u ranijem su radu, prema analogijama s Tonovcovog grada, datirana u 5. i 6. st.⁴² Za ovaj su rad izdvojeni ulomci staklenih posuda koje su pronađene u kasnijim kampanjama 2017. i 2018. god. Te su staklene čaše izrađene tehnikom slobodnog puhanja, a staklo je maslinastozelene boje s više ili manje mjehurića zraka. S obzirom na to da je staklo transparentno, boja ne ovisi samo o kemijskom sastavu već i o debljini stakla. Stoga je maslinastozelena boja stakla čaša iz Bilica različitih nijansi maslinastozelene boje, od vrlo svijetle do intenzivne. Minimalan broj posuda pronađenih 2017. i 2018. god. iznosi pet, a sve su pronađene s vanjske strane južnog zida prostorija 7, 8 i 9. Riječ je vjerojatno o istom tipu posuda, odnosno koničnim čašama, promjera rubova 7–8 cm i debljine stijenki 0,5–1 mm, sa zadebljanim, zaobljenim rubom izrađenim tehnikom ponovnog zagrijavanja i rastaljivanja do željene debljine.⁴³ S obzirom na to da su sačuvani samo rubovi čaša, nije lako odrediti tip kojima su pripadali, ali vjerojatno je bila riječ o tipu Is. 106.⁴⁴ Tri su primjerka pripadala visokim (T. 1: 1–3), a jedan niskim koničnim čašama (T. 1: 5). Jedan je primjerak gotovo vertikalnih stijenki pa je jedini potencijalno mogao pripadati i čaši kalotastog tijela ili zvonolikoj čaši (T. 1: 4). U ovom posljednjem slučaju radilo bi se o tipu Is. 109.⁴⁵ Jedan ulomak manje staklene ručke (T. 1: 6) potvrđuje da je barem jedna čaša iz Bilica vjerojatno pripadala tipu s tri ručke. One su također tipičan nalaz kasnoantičkog staklenog posuđa. U kontekstu ranokršćanskih crkava, navedene se posude, posebno one s ručkama, interpretiraju kao višedijelne stropne ili zavjetne svjetiljke. Naravno, ne može se isključiti mogućnost da su pripadale stolnom posuđu koje je bilo dio crkvenog inventara. Najbliže analogije nalaze se na ranokršćanskom lokalitetu Srima – Prižba udaljenom nešto manje od 5,5 km zračne linije od lokaliteta Bilice – Dedića punta.⁴⁶ Slični rubovi čaša zabilježeni su i na brojnim lokalitetima

⁴¹ Jarak – Jukić Buča 2017, str. 146–150.

⁴² Jarak – Jukić Buča 2017, str. 148.

⁴³ Lazar 2003, str. 18, sl. 6: a2.

⁴⁴ Isings 1957, str. 126–131.

⁴⁵ Isings 1957, str. 136–138.

⁴⁶ Fadić 2005, str. 234–249, kat. br. 19–113.

Panonije Savije i Druge Panonije, jer predstavljaju tipičan proizvod kasnoantičkih staklarskih radionica te se datiraju od 4. do 6. st.⁴⁷ Distribucija staklenih nalaza na lokalitetu Bilice – Dedića punta pokazuje da su ulomci prozorskih stakala pronalazeni uz gotovo sve zidove crkve i prigrađenih prostorija, osim uz zidove broda crkve, dok su staklene čaše koncentrirane u jugozapadnom dijelu crkvenog kompleksa, s vanjske strane predvorja (P9) i po jedan primjerak s vanjske strane prostorije koja povezuje predvorje i prostoriju s krstionicom (P8) i u prostoriji s krstionicom (P7). S obzirom na relativno malen broj nalaza čaša nije moguće sa sigurnošću tvrditi da su pripadale sustavu osvjetljenja iako pozicija na kojoj su pronađene upućuje na to.

LITERATURA

Arhiv Muzeja HAS, neobjavljeni spisi fra L. Maruna

- Brusić 2005 Z. Brusić, „Primjerci kasnoantičke keramike“, u: Z. Gunjača (ur.), *Srima – Prižba: starokršćanske dvojne crkve*, Šibenik 2005, 259–265.
- Cambi 1984 N. Cambi, „Triconch churches on the eastern Adriatic“, u: *Actes du Xe Congrès International d’archéologie Chrétienne*, 2, Thessaloniki – Città Vaticano 1984, 45–54.
- Chevalier 1995 P. Chevalier, *Salona II. Ecclesiae Dalmatiae*, Rome – Split 1995.
- Ciglonečki 2000 S. Ciglonečki, *Tinje nad Loko pri Žusmu. Poznoantična i zgodnjesrednjeveška naselbina*, Ljubljana 2000.
- Bausovac 2010 M. Bausovac, „Late Roman Amphorae from Rifnik near Celje (Slovenia)“, u: S. Menchelli – S. Santoro – M. Pasquinucci – G. Guiducci (ur.), *LRCW 3, Late Roman Coarse Wares, Cooking Wares and Amphorae in the Mediterranean, Archaeology and archaeometry, Comparison between western and eastern Mediterranean*, BAR International Series 2185 (II), Oxford 2010, 695–701.
- Bausovac 2011 M. Bausovac, *Študija poznoantične lončenine iz utrjene višinske naselbine Rifnik pri Šentjurju*, Celje 2011. (neobjavljena doktorska disertacija)
- Bonifay 2004 M. Bonifay, *Etudes sur la céramique romaine tardive d’Afrique*, BAR International Series 1301, Oxford 2004.
- Fadić 2005 I. Fadić, „Nalazi kasnoantičkog stakla na Srimi“, u: Z. Gunjača (ur.), *Srima – Prižba: starokršćanske dvojne crkve*, Šibenik 2005, 219–257.
- Gunjača 1978 Z. Gunjača, „Rezultati neobjavljenih i najnovijih arheoloških istraživanja antičkih i srednjovjekovnih lokaliteta na šibenskom području“, *Izdanja Hrvatskog arheološkog društva* 3, Split 1978, 69–82.
- Isings 1957 C. Isings, *Roman glass from dated finds*, Groningen 1957.
- Iveković 1910 Ć. M. Iveković, *Die Entwicklung der mittelalterlichen Baukunst in Dalmatien*, Wien 1910.
- Jarak 2017 M. Jarak, „Bilice – Dedića punta“, *Hrvatski arheološki godišnjak* 13 (2016), Zagreb 2017, 663–665.

⁴⁷ Leljak 2015, str. 278–289, 291–293.

- Jarak 2018 M. Jarak, „Bilice – Dedića punta“, *Hrvatski arheološki godišnjak* 14 (2017), Zagreb 2018, 663–666.
- Jarak 2019 M. Jarak, „Nove spoznaje o trikonhalnoj crkvi u Bilicama“, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 45, Split 2019, 37–52.
- Jarak – Jukić Buča 2017 M. Jarak – V. Jukić Buča, „Revizijska arheološka iskopavanja trikonhalne crkve u Bilicama 2016. godine“, *Diadora* 31, Zadar 2017, 129–153.
- Jarak – Maričić 2023 M. Jarak – A. Maričić, „New data on the stone furniture of the early Christian church at Bilice in the Roman province of Dalmatia“, u: A. B. Yavuz – B. Yolaçan – M. Bruno (ur.), *Proceedings of the XII. Asmosia*, Izmir 2023, 327–335.
- Jarak - Sironić – Cherkinsky 2025 M. Jarak – A. Sironić – A. Cherkinsky, „Building phases of the triconch church complex at Bilice with regard to mortar dating“, u: I. Miloglav (ur.), *Proceedings from the 11th and 12th scientific conference Methodology and Archaeometry*, Zagreb 2025, 91-102.
- Jeličić 1983 J. Jeličić, „Narteks u ranokršćanskoj arhitekturi na području istočnog Jadrana“, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 23, Split 1983, 5–39.
- Jelić 1912 L. Jelić, „Il complesso monumentale di Bilice presso Sebenico“, *Supplemento al Bullettino di archeologia e storia Dalmata* 35, Split 1912, 69–80.
- Josipović 2018 I. Josipović, *Pridraga u zaleđu Zadra*, Split 2018.
- Lazar 2003 I. Lazar, *Rimsko steklo Slovenije*, Ljubljana 2003.
- Leljak 2015 M. Leljak, *Rimsko staklo s područja hrvatskog dijela provincije Panonije*, Zagreb 2015. (neobjavljena doktorska disertacija)
- Maršić 2005 D. Maršić, „Skulptura“ u: Z. Gunjača (ur.), *Srima – Prižba. Starokršćanske dvojne crkve*, Šibenik 2005, 73–188.
- Marun 1998 L. Marun, *Starinarski dnevnici* (priredila M. Petrincec), Split 1998.
- Migotti 1990 B. Migotti, *Ranokršćanska topografija na području između Krke i Cetine*, Zagreb 1990.
- Mišković 2015 A. Mišković, „Liturgijska oprema i arhitektonska plastika iz trikonhosa u Pridragi i Bilicama na izmaku kasne antike“, *Ars Adriatica* 5, Zadar 2015, 7–20.
- Piéri 2005 D. Piéri, *Le commerce du vin oriental a l'époque byzantine (Ve–VIIe siècles). Le témoignage des amphores en Gaule*, Beyrouth 2005.
- Salona I N. Duval – E. Marin – C. Metzger (ur.), *Salona I: Catalogue de la sculpture architecturale paléochrétienne de Salone*, Rome – Split 1994.
- Šlaus et al. 2021 M. Šlaus – V. Vyroubal – Ž. Bedić – A. Adamić Hadžić, *Rezultati antropološke analize ljudskog osteološkog materijala s nalazišta Bilice – Dedića punta*, stručni izvještaj, Zagreb 2021.
- Uglešić 2006 A. Uglešić, *Ranokršćanska arhitektura na području današnje šibenske biskupije*, Drniš – Zadar, 2006.
- Vežić 2011 P. Vežić, „Dalmatinski trikonhosi“, *Ars Adriatica* 1, Zadar 2011, 27–66.
- Zorić 2001 M. Zorić, *Rano kršćanstvo na širem području grada Šibenika*, magistarski rad, Zagreb 2001.

MIRJA JARAK, PETRA NIKŠIĆ I PETRA JERŠEK

**THE RESULTS OF THE REVISION ARCHAEOLOGICAL RESEARCH OF
THE TRICONCH CHURCH COMPLEX IN BILICE**

The article presents the results of the revision excavations of the Early Christian church complex in Bilice, at the site Dedića punta. The church complex is located near the shore of the Lake Prokljan and it was discovered and investigated at the beginning of the 20th century. The new revision excavations were conducted from 2016 till 2019 and they revealed the foundation walls of the triconch church and the remains of walls of the additional structures that encompassed the church at the three sides. The revision excavations were led by the Archaeological Department of the Faculty of Humanities and Social Sciences of the University of Zagreb.

Besides architectural remains the excavations also brought to light typical late Antiquity finds: ceramics, glass and stone fragments. The authors yield a brief account of the main discoveries during the four archaeological campaigns and they describe features of the church complex and main types of movable finds. Special attention has been given to the newly discovered vaulted tomb in the front of the church entrance. The main feature of the church is a triconch eastern part, typical for a greater number of Early Christian churches from the eastern Adriatic. The main task of the revision research has been a precise dating of the church and its annexes. The dating could be based on the results of the 14C dating of mortar from the different walls of the church complex. It has been established that the church belongs to the middle of the 6th century and the additional complex was built at the very end of the 6th or during the first decades of the 7th century. The precise dating of the two phases in the development of the Early Christian complex is a very important result of the new revision research of the site. An additional confirmation of the mentioned dating follows from the stylistic characteristics of the church furniture. The stone sculpture from the triconch church could be dated at the same time as has been proposed for the church, to the middle or beginning of the second half of the 6th century. That dating is acceptable for the stone monuments from the first excavations as well as fragments discovered during the revision research.

Of the different graves mentioned in archival sources only two vaulted tombs were discovered and explored. One of them has been known from the groundplan made at the beginning of the 20th century. The other vaulted tomb has been documented in the revision excavations. It has well known characteristics of Early Christian vaulted tombs. The human remains had been disturbed and of the archaeological finds only some ceramic fragments appeared during the research. The 14C analysis of the two bone samples yielded interesting results speaking of burials in the late Antiquity and early Middle Ages. The early medieval burial marks a continuity of site in that period.

The most numerous group of finds from the Early Christian complex in Bilice are pottery fragments. A total of 198 fragments of amphorae, 23 fragments of coarse and 8 fragments of fine vessels were found. The large number of amphorae fragments is not surprising considering their probable dual function as storage vessels and drainage pottery. It was this second function that caused the high degree of fragmentation of the amphorae and the impossibility of precisely determining the types. One specimen is assumed to have belonged to the Eastern Mediterranean type LRA 5/Piéri 3, and the other perhaps to the North African type Keay 61c/Keay 62, or Bonifay type 47/48. These two types are dated to the late 5th to early 7th century and to the end of the 6th and the first half of the 7th century respectively, which corresponds to the dating of the plaster in the Early Christian complex walls. The remaining pottery fragments are significantly less numerous and are also fragmented. The few fragments of fine ware provided the least information. Coarse pots belong to the typical spectrum of late antique kitchenware dated from the 4th to the 6th century, and are decorated with characteristic motifs of horizontal lines, combed wavy line, and combed and whisk-like outer surfaces.

Glass finds are rarer than pottery finds due to the fragile nature of the material from which they were made. Fragments of window glass are more common, and some fragments have rough edges made with glassmaker's tongs to better fit the frames. Window glass fragments were found along almost all the walls

of the Early Christian complex. In the southwestern part of the Early Christian complex, six diagnostic fragments of glass cups were found, at least one of which had a handle. All cups were made using the free blowing technique, their edges were thickened, and the handle was applied to the surface of the cup. The glass is olive green, light olive green in some cases, and intense in others. According to all characteristics, the glass cups from the Early Christian complex in Bilice are a typical product of glass workshops from the 4th to the 6th century, and they could have had the dual function of drinking cups and vessels for lighting.

Keywords: *Bilice – Dedića punta, Late Antiquity, triconch church complex, building phases, church furniture, vaulted tombs, ceramics, glass*

TABLE

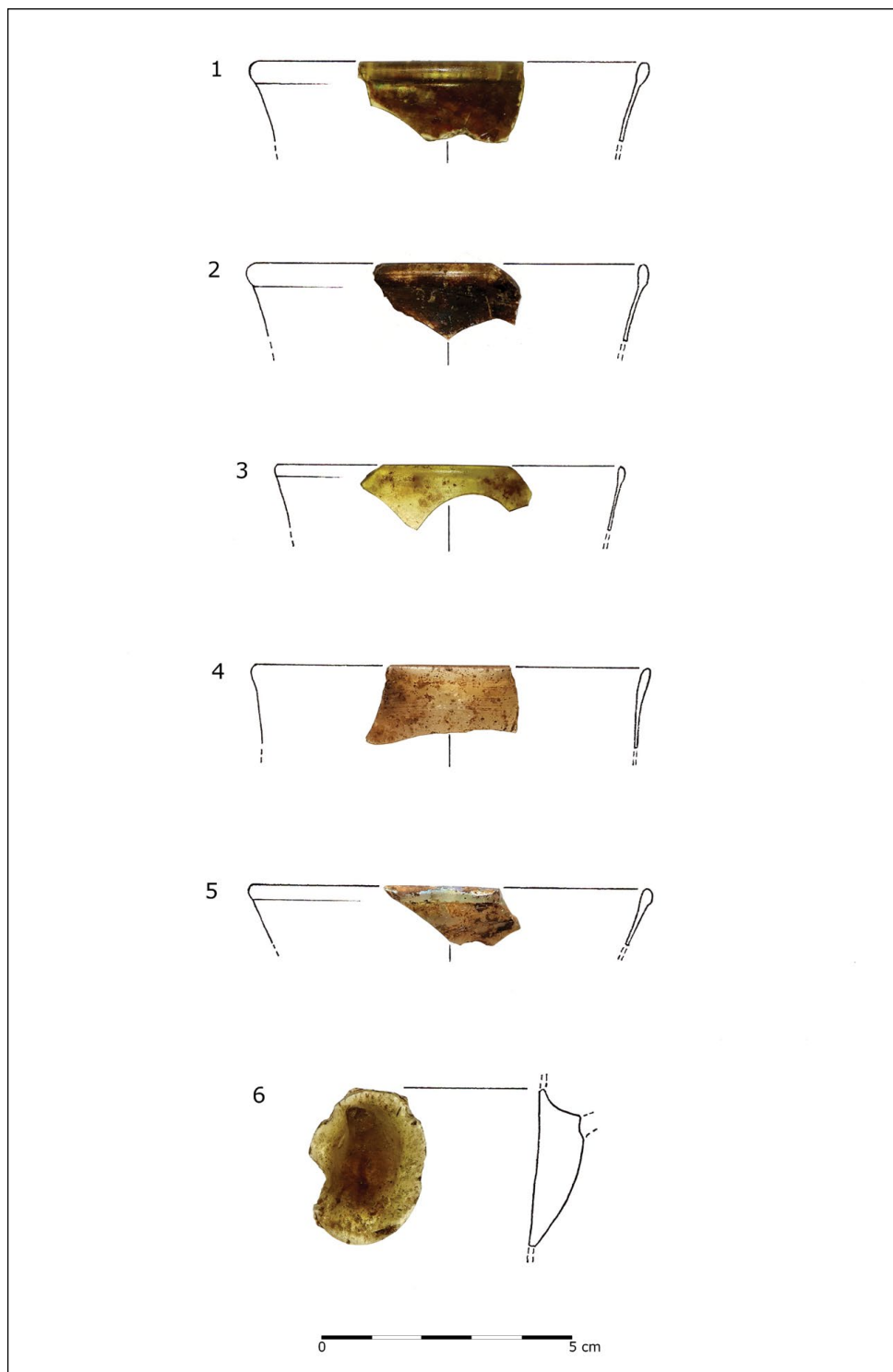

Tabla 1. Staklene čaše (crtelj: P. Nikšić, fotografije: P. Jeršek)

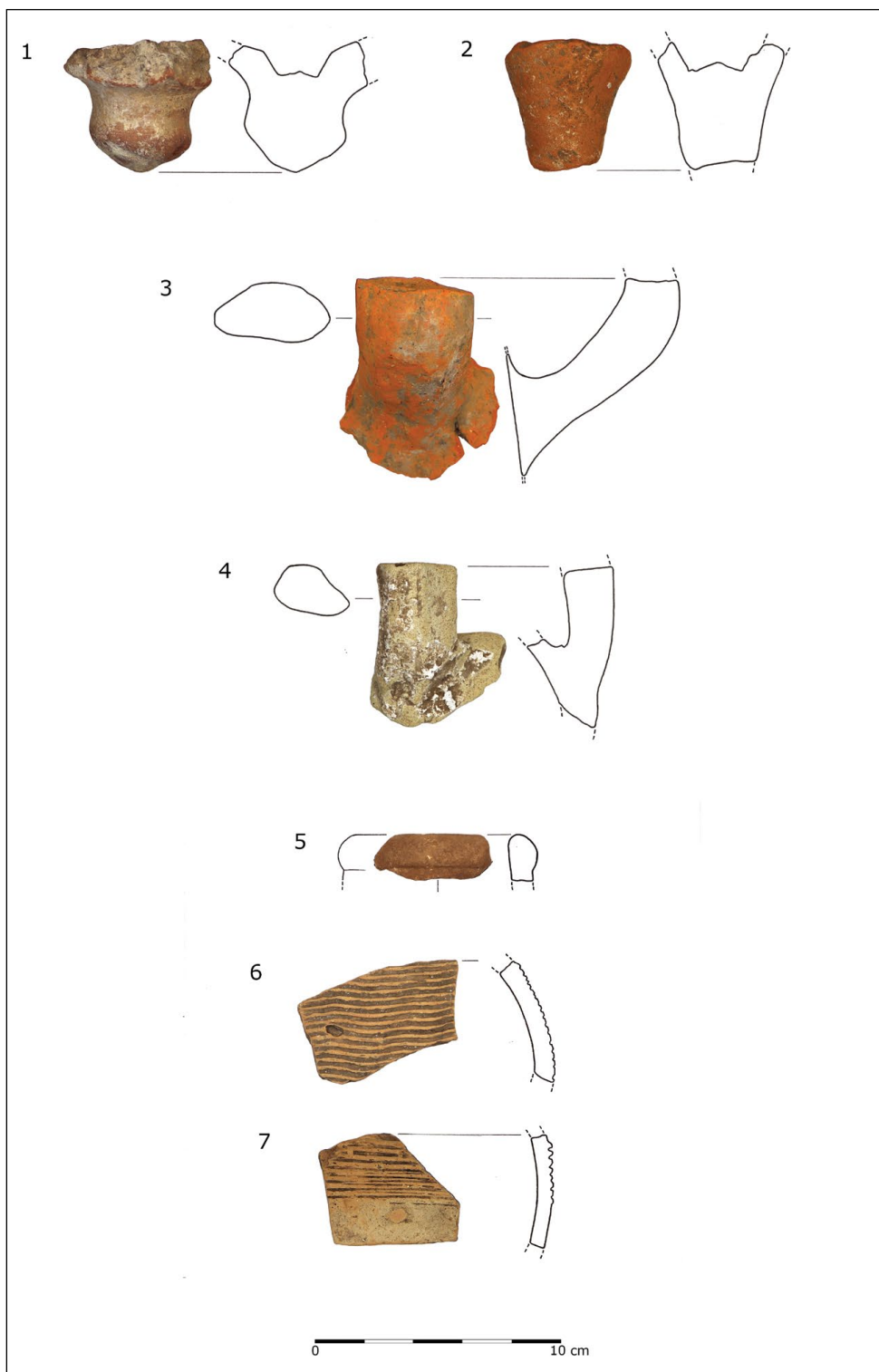

Tabla 2. Keramičko posude (crtič: P. Nikšić, fotografije: P. Jeršek)

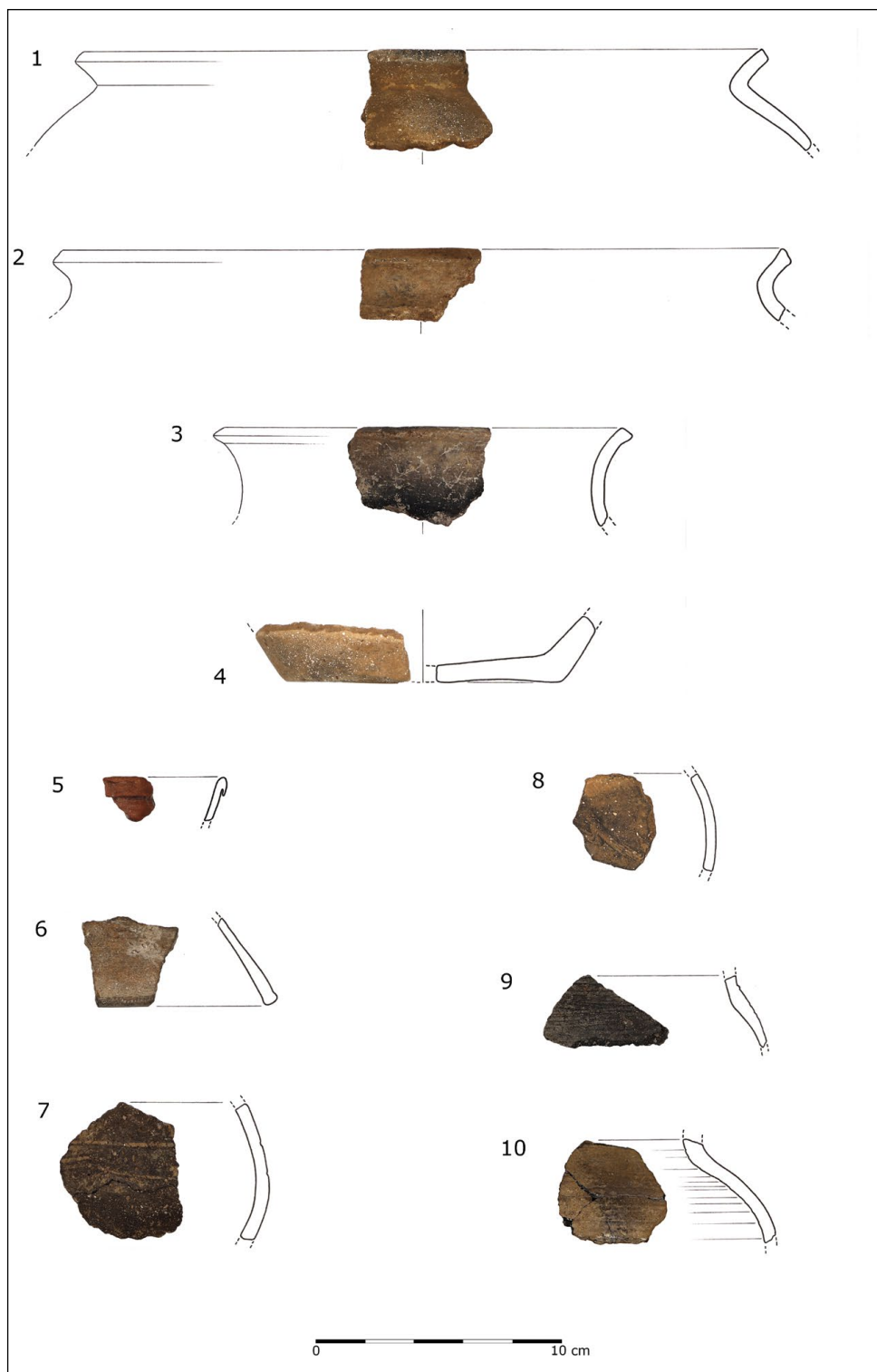

Tabla 3. Keramičko posude (crtelj: P. Nikšić, fotografije: P. Jeršek)

Tabla 4. Amfore (fotografije: P. Nikšić, P. Jeršek)

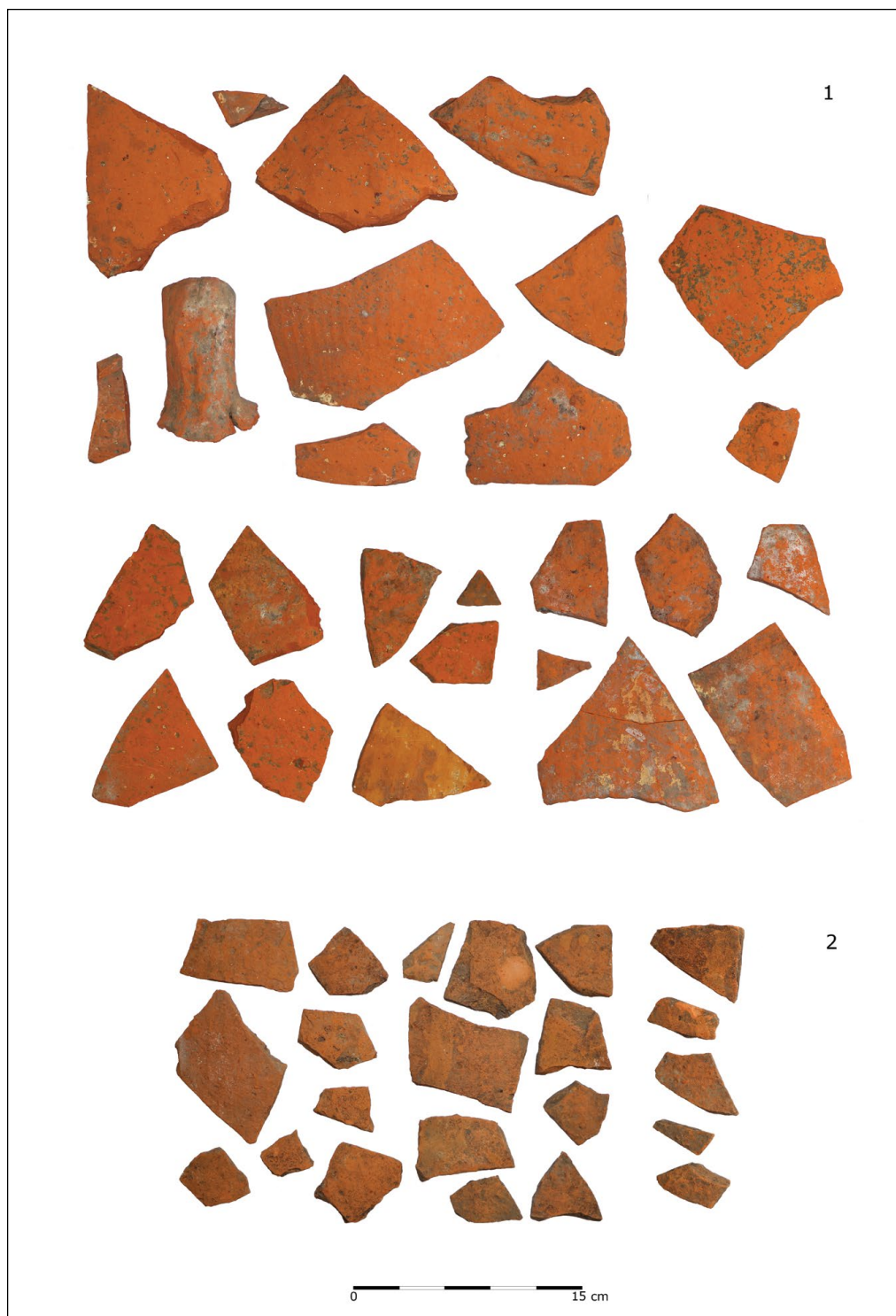

Tabla 5. Amfore (fotografije: P. Nikšić, P. Jeršek)